

INKLYUZIV TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK EMPATIYA VA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Maqolada inklyuziv ta'lim muhitida talabalarning pedagogik empatiyasi va kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Empatik idrok, perspektiva qabul qilish, emotsional javob, faol tinglash, moslashuvchan nutq, hamkorlik va refleksiyaning o'zaro bog'liqligi asoslangan. Keys, rolli simulyatsiya, empatik intervyu, mikrota'lim, Service Learning va refleksiv portfolioga tayangan bosqichli metodika hamda baholash mezonlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, pedagogik empatiya, kommunikativ kompetentlik, faol tinglash, moslashuvchan muloqot, hamkorlik, refleksiya, bo'lajak pedagog.

РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭМПАТИИ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В статье раскрыты теоретико-методологические основы развития педагогической эмпатии и коммуникативной компетентности студентов в инклюзивной образовательной среде. Обоснована взаимосвязь эмпатического восприятия, принятия перспективы, эмоционального отклика, активного слушания, адаптивной речи, сотрудничества и рефлексии. Предложена поэтапная методика на основе кейсов, ролевых симуляций, эмпатического интервью, микрообучения, Service Learning и рефлексивного портфолио.

Ключевые слова: инклюзивное образование, педагогическая эмпатия, коммуникативная компетентность, активное слушание, адаптивное общение, сотрудничество, рефлексия.

DEVELOPING PEDAGOGICAL EMPATHY AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. The article examines theoretical foundations for developing students' pedagogical empathy and communicative competence in inclusive education. It substantiates the relationship among empathic perception, perspective taking, emotional response, active listening, adaptive language, collaboration and reflection. A staged methodology based on cases, role simulation, empathic interviews, microteaching, service learning and reflective portfolios is proposed.

Keywords: inclusive education, pedagogical empathy, communicative competence, active listening, adaptive communication, collaboration, reflection.

Kirish. Inklyuziv ta'lim har bir ta'lim oluvchining huquqi, qadri va o'ziga xosligini tan olishga asoslanadi. Biroq teng ishtirokni ta'minlash faqat moslashtirilgan dastur va infratuzilma bilan cheklanmaydi: pedagog ta'lim oluvchining hissiy holati va ehtiyojini sezishi, uning nuqtai nazarini anglashi hamda tushunarli, hurmatli va moslashuvchan muloqot qila olishi zarur. UNESCO inklyuziyani ta'limdagi to'siqlarni aniqlash va bartaraf etish, har bir ta'lim oluvchining teng ahamiyatini ta'minlash jarayoni sifatida talqin qiladi [1].

BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi 24-moddasi ta'limda kamsitmaslik, oqilona moslashtirish va zarur individual yordamni ta'minlashni talab etadi [2]. O'zbekistonda 2020–2025 yillarda inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi pedagog kadrlar

262 tayyorgarligi, ijtimoiy munosabat va metodik ta'minotni takomillashtirish vazifalarini belgilagan [3]. 638-son qaror esa inklyuziv sinflar faoliyatining tashkiliy asoslarini mustahkamlagan [4].

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Tadqiqot maqsadi inklyuziv ta'lim muhitida talabalarning pedagogik empatiyasi va kommunikativ kompetentligini integrativ rivojlantirish mexanizmlarini asoslash hamda bosqichli metodikani taklif etish. Vazifalar: tushunchalar mazmunini aniqlash; tarkibiy komponentlarni tizimlashtirish; pedagogik shart-sharoit va metodlarni belgilash; baholash mezonlari hamda daraja deskriptorlarini ishlab chiqish.

Tadqiqot metodlari. Normativ va ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish, kuzatish, empatik intervyu, vaziyatli keys, ekspert baholash va refleksiv tahlil usullari qo'llanildi. Metodologik asosni gumanistik, aksiologik, shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, dialogik va refleksiv yondashuvlar tashkil etdi.

Nazariy asoslar va adabiyotlar tahlili. Rogers empatiyani boshqa insonning ichki ma'no maydonini xuddi o'shanikidek his qilish, biroq "go'yo" shartni saqlash sifatida talqin qiladi [5]. Davis empatiyaning kognitiv va affektiv qirralarini — perspektiva qabul qilish, empatik g'amxo'rlik va shaxsiy bezovtalikni farqlaydi [6]. Pedagogik vaziyatda empatiya hissiyotga sherik bo'lish bilangina cheklanmasdan, ta'lim oluvchi holatini to'g'ri anglash va maqbul pedagogik javobni tanlash qobiliyatini qamrab oladi.

Hymes kommunikativ kompetentlikni til qoidalarini bilishdan kengroq nutqning vaziyat, maqsad va ijtimoiy me'yorlarga mosligini ta'minlash qobiliyati sifatida asoslagan [7]. Canale va Swain uni grammatik, sotsiolingvistik va strategik komponentlar birligida ko'radi [8]. Inklyuziv ta'limda bu tuzilma qo'shimcha ravishda axborotning sensor, kognitiv va emotsional imkoniyatlarga mos taqdim etilishi, qo'llab-quvvatlovchi til va alternativ kommunikatsiya vositalarini tanlashni talab qiladi (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

Nazariy yondashuv	Asosiy g'oya	Inklyuziv pedagogikaga tatbiqi
Gumanistik yondashuv [5]	Shaxs qadri, qabul qilish va ishonchli munosabat ustuvor.	Hukmsiz tinglash va psixologik xavfsiz muloqot.
Kognitiv-affektiv empatiya [6]	Perspektivani anglash va emotsional javob o'zaro bog'liq.	Ehtiyojni his etish va asoslangan pedagogik javob.
Kommunikativ yondashuv [7–8]	Nutq vaziyat, maqsad va ishtirokchiga mos bo'lishi kerak.	Sodda, aniq, hurmatli va moslashuvchan axborot.
Ijtimoiy o'rganish	Ko'nikma namuna, tajriba va qayta aloqa orqali rivojlanadi.	Rolli simulyatsiya, kuzatuv va mikrota'lim.
Refleksiv yondashuv	Tajriba tahlili kasbiy harakatni qayta qurishga xizmat qiladi.	Muloqot ta'sirini baholash va usulni yangilash.

Pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlik tarkibi. Pedagogik empatiya ta'lim oluvchining hissiy holati, ehtiyoji va nuqtai nazarini anglash, uning shaxsiy chegaralarini hurmat qilish hamda vaziyatga mos qo'llab-quvvatlovchi pedagogik javob tanlash qobiliyatidir. Kommunikativ kompetentlik — turli imkoniyat va ehtiyojga ega ishtirokchilar bilan tushunarli, etik, maqsadli, moslashuvchan hamda hamkorlikka yo'naltirilgan muloqotni tashkil etishga tayyorlik va qobiliyatdir (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

Komponent	Mazmuni	Kuzatiladigan harakat
Perseptiv	Noverbal belgi, holat va ehtiyojni sezish.	Ovoz, mimika, sukut va ishtirok dinamikasini kuzatadi.
Kognitiv-perspektiv	Vaziyatni ta'lim oluvchi nuqtai nazaridan tushunish.	Xulosa qilishdan oldin aniqlashtiruvchi savol beradi.
Emotsional-axloqiy	Hamdardlik, hurmat va shaxsiy chegarani saqlash.	Paternalizmsiz qo'llab-quvvatlaydi; maxfiylikka rioya qiladi.
Verbal-kommunikativ	Aniq, sodda va kamsitmaydigan tildan foydalanish.	Axborotni qisqa ifodalaydi va tushunilganini tekshiradi.

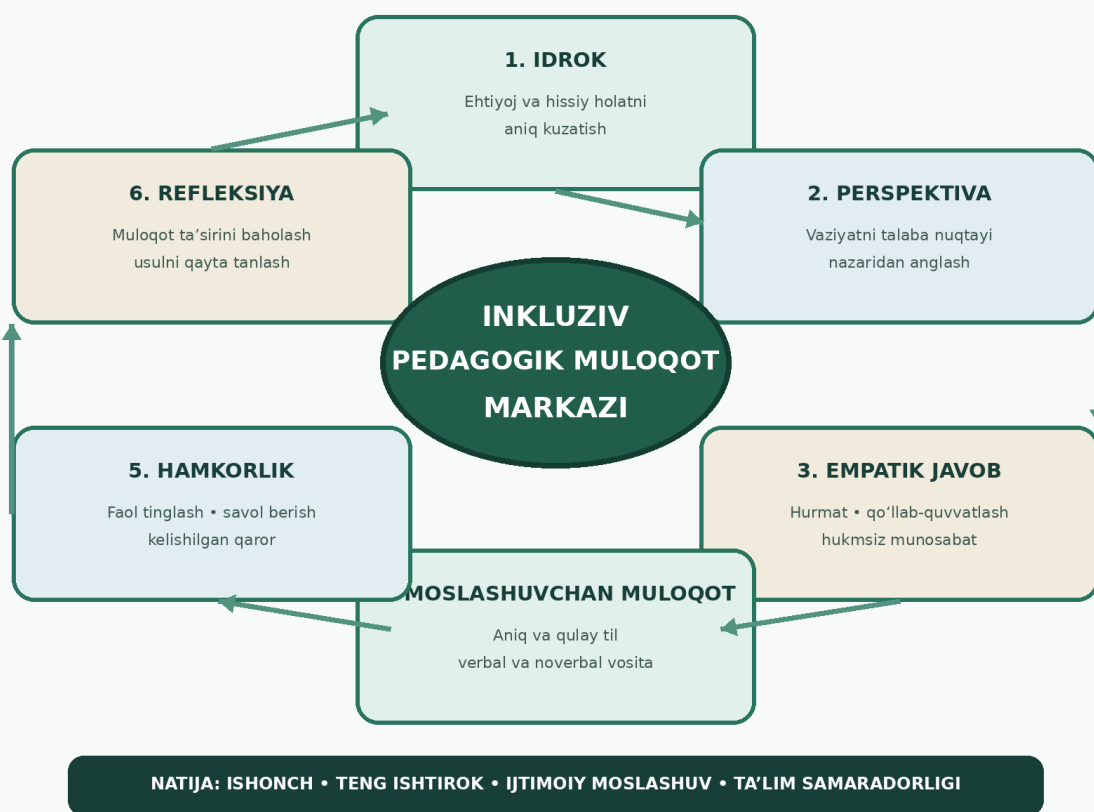
Noverbal muqobil	va	Ishora, vizual tayanch va qo'shimcha kommunikatsiya vositasi.	Ehtiyojga mos kanal va sur'atni tanlaydi.
Refleksiv-regulyativ		Muloqot ta'sirini kuzatish va o'zini boshqarish.	Emotsiyasini boshqaradi, qayta aloqa asosida usulni o'zgartiradi.

Empatiya kommunikatsiyaning mazmuni va axloqiy yo'nalishini belgilaydi, kommunikativ kompetentlik esa empatik tushunishni amaliy harakatga aylantiradi. Empatiyasiz kommunikatsiya texnik va rasmiy tus olishi, kommunikativ ko'nikmasiz empatiya esa noaniq yoki paternalistik yordamga aylanishi mumkin. Shu bois ularni yagona "anglash — muloqot — hamkorlik — refleksiya" siklida rivojlantirish zarur [9].

Pedagogik shart-sharoitlar. Samarali rivojlanish uchun psixologik xavfsiz dialog muhiti, alohida ehtiyojli shaxslarning sub'ekt sifatida ishtirok etishi, real keys va simulyatsiyaning nazariya bilan bog'lanishi, muloqotni video yoki kuzatuv rubrikasi asosida tahlil qilish, bosqichma-bosqich amaliy tajriba hamda rivojlantiruvchi qayta aloqa ta'minlanishi lozim.

PEDAGOGIK EMPATIYA VA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIK

Inkluziv ta'lim muhitida o'zaro tushunish va samarali muloqot klasteri

1-rasm. Inklyuziv ta'lim muhitida pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish klasteri

Klasterning dastlabki bosqichi — idrok: talaba ta'lim oluvchining so'zi, sukuti, mimikasi va ishtirok holatini diqqat bilan kuzatadi. Perspektiva qabul qilish bosqichida vaziyatni boshqa inson nuqtai nazaridan anglashga harakat qiladi. Empatik javob hurmat, qo'llab-quvvatlash va shaxsiy chegarani saqlashda namoyon bo'ladi. Moslashuvchan muloqot axborotni tushunarli kanal va sur'atda yetkazadi. Hamkorlikda qaror bir tomonlama emas, ishtirokchilar bilan kelishilgan holda qabul qilinadi. Refleksiya jarayon ta'sirini baholab, keyingi muloqot strategiyasini yangilaydi (3-jadvalga qarang).

3-jadval.

Mexanizm	Pedagogik vosita	Natija
----------	------------------	--------

Empatik diqqat	Kuzatuv, "sukutga joy", ochiq savol.	Ehtiyoj va hissiy holatni to'g'ri idrok etish.
Perspektiva almashish	Hayotiy hikoya, rol almashtirish, empatik xarita.	Stereotip va shoshma-shoshar xulosaning kamayishi.
Faol tinglash	Qayta ifodalash, aniqlashtirish, hisni nomlash.	Ishonch va o'zaro tushunish.
Kommunikativ moslashtirish	Vizual tayanch, sodda til, qo'shimcha vaqt.	Axborotdan teng foydalanish.
Refleksiv qayta aloqa	Video-tahlil, tengdosh fikri, kundalik.	O'zini boshqarish va kasbiy o'sish.

Rivojlantirish metodikasi. Metodika to'rt bosqichda amalga oshiriladi. Diagnostik-senzitiv bosqichda talabalarning empatik sezgirligi, tinglash odati va kommunikativ to'siqlari aniqlanadi. Qadriyatli-kognitiv bosqichda inson qadri, neytral til, maxfiylik, muloqot etikasi va alternativ kommunikatsiya usullari o'zlashtiriladi. Faoliyatli-kommunikativ bosqichda rolli simulyatsiya, empatik intervyu, mikrota'lim va Service Learning qo'llanadi. Refleksiv-transformatsion bosqichda muloqot portfoliosi himoya qilinib, shaxsiy rivojlanish rejasi tuziladi (4-jadvalga qarang).

4-jadval.

Bosqich	Metod va topshiriq	Talaba mahsuloti	Rivojlanadigan sifat
1. Diagnostik-senzitiv	Empatiya shkalasi, tinglash auditi, video-keys	Shaxsiy kommunikatsiya profili	Sezgirlilik va o'zini anglash
2. Qadriyatli-kognitiv	Dialog, axloqiy dilemma, tilni tahlil qilish	Inklyuziv muloqot qoidalari	Hurmat va etik pozitsiya
3. Faoliyatli-kommunikativ	Rolli simulyatsiya, intervyu, mikrota'lim, Service Learning	Moslashtirilgan muloqot ssenariysi	Faol tinglash va hamkorlik
4. Refleksiv-transformatsion	Video-tahlil, "360°" fikr, portfolio	Kasbiy rivojlanish rejasi	O'zini boshqarish va barqaror kompetentlik

Metodik mashqlar. "Bir daqiqa hukmsiz tinglash" mashqida talaba suhbatdoshini bo'lmasdan, keyin uning fikri va hissinı qayta ifodalaydi. "Perspektiva almashtirish"da bir vaziyat talaba, ota-ona va pedagog pozitsiyasidan tahlil qilinadi. "Axborotni moslashtir" topshirig'ida bir mazmun og'zaki, vizual va soddalashtirilgan shaklda qayta tuziladi. "Murakkab suhbat" simulyatsiyasida qarshilik, xavotir yoki tushunmovchilikni hal qilish algoritmi qo'llanadi.

Fasilitatorning vazifasi. Professor-o'qituvchi muloqot qoidalarini belgilaydi, insonni emas, harakatni tahlil qiladi, kamsituvchi yoki paternalistik iboralarnı neytral tilga aylantirishga yordam beradi. Qayta aloqa aniq dalil, ta'sir va keyingi amal formulasida beriladi: "Men kuzatdim — bu shunday ta'sir qildi — keyingi safar mana bu usulni sinab ko'r".

Natija perseptiv-empatik, kognitiv-perspektiv, verbal-kommunikativ, hamkorlik-faoliyatli va refleksiv-regulyativ mezonlar asosida baholanadi. Bitta so'rovnoma bilan cheklanmasdan, keys yechimi, rolli suhbat, kuzatuv rubrikasi, tengdosh qayta aloqasi va portfolio dalillari birgalikda qo'llanadi (5-jadvalga qarang).

5-jadval.

Mezon	Yuqori daraja	O'rta daraja	Bazaviy daraja
Empatik idrok	Holatni aniq sezib, shoshmasdan tekshiradi.	Asosiy belgini sezadi, ba'zan taxminga tayanadi.	Hissiy va noverbal belgilarnı e'tiborsiz qoldiradi.

Faol tinglash	Ochiq savol, qayta ifoda va sukutdan maqsadli foydalanadi.	Tinglaydi, ammo aniqlashtirish izchil emas.	Suhbatni bo'ladi yoki tayyor xulosa beradi.
Moslashuvchan muloqot	Kanal, til va sur'atni mustaqil moslashtiradi.	Namuna asosida qisman moslashtiradi.	Bir xil usuldan foydalanadi.
Hamkorlik	Qarorni ishtirokchi bilan teng huquqli kelishadi.	Fikr so'raydi, lekin qarorda ustunlik qiladi.	Bir tomonlama ko'rsatma beradi.
Refleksiya	Ta'sirni dalil asosida tahlil qilib, usulni yangilaydi.	Umumiy xulosa chiqaradi.	O'z muloqotini formal baholaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Pedagogik empatiya va kommunikativ kompetentlik inklyuziv pedagog kasbiy tayyorgarligining o'zaro shartlangan komponentlaridir. Empatiya ta'lim oluvchi holatini anglash va axloqiy pozitsiyani belgilasa, kommunikativ kompetentlik bu anglashni aniq, moslashuvchan va hamkorlikka asoslangan harakatga aylantiradi. Ularni idrok — perspektiva — empatik javob — moslashuvchan muloqot — hamkorlik — refleksiya siklida rivojlantirish tavsiya etiladi.

Pedagogika dasturlariga empatik intervyu va inklyuziv muloqot modulini kiritish; mikrota'lim va rolli suhbatlarni video-tahlil qilish; alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan shaxslarni o'quv jarayoniga teng huquqli ekspert sifatida jalb etish; alternativ kommunikatsiya vositalaridan foydalanish; portfolio va "360°" qayta aloqa orqali o'sish dinamikasini baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. Paris: UNESCO, 2017.
2. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Article 24. New York, 2006.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13 oktyabrdagi PQ-4860-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrdagi 638-son qarori.
5. Rogers C.R. A Way of Being. Boston: Houghton Mifflin, 1980.
6. Davis M.H. Measuring Individual Differences in Empathy // Journal of Personality and Social Psychology. 1983. Vol. 44(1). P. 113–126.
7. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics / Ed. J.B. Pride, J. Holmes. Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 269–293.
8. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches // Applied Linguistics. 1980. Vol. 1(1). P. 1–47.
9. European Agency for Development in Special Needs Education. Profile of Inclusive Teachers. Odense, 2012.